

Elektronikus forráskritika

A szépirodalmi és tudományos szövegek digitalizálásának és online közzétételének, valamint a könyvtárak bővülő elektronikus információszolgáltatásainak köszönhetően a kutatók egyre nagyobb arányban használnak elektronikus forrásokat. A bölcsészettudománnyal foglalkozó kutatók, oktatók körében is erősödött a hálózati szöveg szolgáltatások elfogadottsága. Számos felmérés igazolja, hogy az olvasók igénye az elektronikus könyvek és folyóiratok iránt folyamatosan növekszik, s az olvasói preferenciák tekintetében az elektronikus források mára megközelítik a nyomtatott forrásokét.¹

Történik mindez annak ellenére, hogy a hálózaton hozzáférhető szövegkiadások jellegzetes tulajdonságai, mint a folyamatos technikai és tartalmi változás, a pontos hivatkozhatóság hibái vagy a hozzáférhetőség váratlan megszűnése máig bizalmatlansággal tölti el a tudomány művelőinek egy jelentős részét. A bizalmatlanság egyik oka a hálózati közzététel szabadsága, a nyílt hozzáférés (Open Access) támogatása, mely a megszokott publikációs gyakorlatokkal szemben a tudás közzétételére, nem pedig áruba bocsátására helyezi a hangsúlyt. A másik ok a tudomány működtetésének egyik alapfeltétele, a forrás megbízhatósága, hivatkozhatósága, mely gyakran sérül a hálózati közegben. A tudományos publikációk bibliográfiai hivatkozásai egyre nagyobb számban tartalmaznak linkeket, jellemzően URL-azonosítókat, melyek nagy része egy-két éven belül elévül. Magukat a publikációkat általában valamilyen PDF- vagy HTML-formátumban teszik közzé, s bár léteznek már linkellenőrző alkalmazások, a kiadók, szerkesztők a hivatkozások frissítésével általában nem foglalkoznak.

Az elektronikus kiadások megbízhatósága a digitális filológiai műhelyeket is foglalkoztatja, hiszen sorra készülnek az elektronikus (mára főleg hálózati) tudományos szövegkiadások, szövegarchívumok, melyekhez a szakma egy része a fent vázolt okokból igen szkeptikusan viszonyul. A hálózati kiadás változandóságát Sperberg-McQueen hasonlata nyomán Elena Pierazzo a *bérekleitosiszi kiadások* fogalmával illusztrálja. „Változik, mert meg lehet változtatni” – fogalmaz.² Ez a dinamikusság sokak számára az instabilitást és a megbízhatatlanságot jelenti: a hálózati kiadás tartalma akár pillanatról pillanatra változhat, de nem állandók a létrehozók és üzemeltetők sem, s az elérés is gyakran módosul. A tu-

dományos elektronikus kiadások stabilitásának vagy inkább statikusságának hiánya pedig nemcsak a kutatók szempontjából³ teremt szokatlan helyzetet, hanem a könyvtárakéból is, ezért alig akadhatunk katalógusaikban hálózati publikációk nyomára.⁴

A hazai bölcsészettudományi folyóiratok is igen keveset foglalkoznak a problémával. Áttekintve azon folyóiratok szerzői ajánlásai közül hetet,⁵ melyek tudományterületenként kisugároznak a tudományos közösség hivatkozási gyakorlatára, egy kivétellel nem találtam bennük az elektronikus forráshivatkozásokra vonatkozó elvárásokat. A szabályzatok tehát nincsenek tekintettel a megváltozott helyzetre, az elmúlt évtizedekben azokat nem frissítették. Természetesen kialakultak gyakorlatok, házi szabályok, ezek azonban a tudományos közösség számára nem hozzáférhetők.

Gyakran okoznak gondot a tudományos publikációkban a következetlen, a hibás vagy a hamar elévülő hivatkozások, valamint a tévesen azonosított közreműködők, kiadások és verziók. Az elektronikus forráskritika hiánya nyilvánul meg azon hivatkozások többségében is, melyek nyomtatott mű digitalizált verziójára vagy digitális verziójára utalnak. Az alábbiakban négy példán keresztül mutatom be a felmerülő hibákat, majd a pontos elektronikus forráshivatkozás szempontjait foglalom össze.

Az első példa a fent említett kivételes esetből, a Magyar Nyelv ajánlásából származik, mely rövidítésjegyzékében ritka tudatossággal különíti el a kiadványok nyomtatott és elektronikus verzióira történő hivatkozást. Az ajánlás továbbá részletesen kitér a DOI (Digital Object Identifier) típusú állandó azonosítók alkalmazására is. A rövidítésjegyzék egy tétele:

PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.*, Budapest, 1893–1900. [Elektronikus kiadások: Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 1998.; In: *Arcanum DVD könyvtár 6. – Lexikonok, adattárak.* Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004. Elektronikus elérhetőségek: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/>, <http://mek.niif.hu/00000/00060/html/index.html>.]⁶

A szögletes zárójelben találjuk az eredeti nyomtatott forrás különféle elektronikus kiadásait, melyek azonban nem különülnek el egymástól. A CD-ROM-os verzió hivatkozása után a következő információ jelenik csak meg: „Elektronikus elérhetőségek”, mely valójában a hálózati elérés URL-jét tartalmazza, jelen esetben kettőt is. Ez a szerkezet tehát azt sugallja, a link a CD-ROM-os kiadással egyenértékű kiadáshoz vezet el. Az első link a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK)⁷ által közzétett verziók nyitólapjára vezet, a második a verziók közül a HTML-alapúra. Mind a MEK-tétel cédulája, mind a webes verzió tájékoztatja azonban a felhasználókat arról, hogy az online verzió nem egyenértékű a CD-ROM-ossal.⁸ A bibliográfiai leírás tehát pontatlan, mert két kiadást mos össze, s a kiadások verzióiról, formátumairól nem ad tájékoztatást.

Egy másik példa a nemrégiben megjelent Bethlen-bibliográfiából:

Forrásmegjelölés nélkül

BETHLEN Miklós, *Művei*, szerk. V. WINDISCH Éva, Bp., Neumann Kht, 2000.

→ mek.oszk.hu⁹

A bibliográfia 21. tétele tehát a MEK-en elérhető, a Neumann Kht. által 2000-ben készült kiadásra utal, s a kiadás HTML-verziójának URL-jét is tartalmazza. A tétel a *II. 3. Kiadások* fejezet alatt szerepel, mely „forrásjelöléssel” típusú kiadást négyet, „forrás-megjelölés nélkül” típusút egyet, ezt tartalmazza. A kiadásnak azonban pontos leírása is elkészült a MEK-en, mely a kiadás nyitólapjának „katalóguscédula” fülére kattintva érhető el.¹⁰ Ebből megtudhatjuk, hogy az eredeti, digitalizált kiadvány a V. Windisch Éva által gondozott, Szépirodalmi Könyvkiadónál 1980-ban megjelent *Kemény János és Bethlen Miklós művei* című kötet (melynek forrása egyébként a Tóth-féle bibliográfia 19. tétele). Kemény János tehát ebből a digitális verzióból kimaradt,¹¹ s kimaradt az utószó és a jegyzetek egy része is, melyek a kiadás forrásairól tájékoztatnak. A Bethlen-bibliográfiában ez az eredeti kiadvány azonban nem szerepel, s e helyt (a 21. tételben) sem hivatkozik a valógatás az eredeti forrásra.

A példák egyik tanulsága, hogy elektronikus, kivált internetes forrásra történő hivatkozásnál sokszor gyámoltalanok vagyunk, nem tudjuk, hol találhatunk rá a forrás részletes leírására, mely által azt azonosíthatjuk. A címlap, a címnegyed, amint azt a könyveknél megszoktuk, elektronikus források esetében többnyire nem szolgálnak kellő információval, vagy nincsenek is, mert helyettük máshol található a kiadás bibliográfiai adatai (metaadatai). Kérdés az is, mit tekintünk kiadásnak, mikor szükséges jelezni a kiadás különféle verzióit.¹² Érvényben lévő hivatkozási szabványaink pedig nem támasztanak elvárásokat az elektronikus források pontos leírására vonatkozóan: így az eredeti és az online dokumentum közé egyenlőségjel kerül, leírásuk pedig a kettőnek esetleges kombinációja lesz.

A nemzetközi gyakorlatból egy széleskörűen alkalmazott szabványt említenék, a Modern Language Associationét (MLA), mely a főbb elektronikus forrástípusokkal (pl. cikkek, képek, twitter bejegyzések), illetve az azokra történő hivatkozásokkal is foglalkozik. A dokumentum azonosítására állandó azonosítók használatát javasolja, például DOI-t vagy permalinket. A feltüntetendő adatok között a verziószámoknak és az ahhoz tartozó megjelenési dátumnak is szerepelnie kell. A szabályzat alapvetően a webes publikációkra terjed ki. Arra, hogy mi a teendő, ha egy kiadásnak nyomtatott és digitalizált vagy eleve digitális változata is van, csak a folyóiratcikkeknel tér ki. Példának olyan HTML-alapú online folyóiratot hoz, melynek nyomtatott változata is van:

Wheelis, Mark. „Investigating Disease Outbreaks Under a Protocol to the Biological and Toxin Weapons Convention.” *Emerging Infectious Diseases*, vol. 6, no. 6, 2000, pp. 595-600, wwwnc.cdc.gov/eid/article/6/6/00-0607_article. Accessed 8 Feb. 2009.¹³

Az ajánlás szerint ilyenkor a két tételt össze kell vonni, a nyomtatottnak megfelelő leírást készíteni (függetlenül attól, melyiket használtuk valójában), majd feltüntetni a hozzáférési útvonalat vagy dokumentum azonosítót. A továbbiakban a szabályzat nem foglalkozik tehát azzal, helyes-e, vagy minden esetben helyes-e további információk feltüntetése nélkül elkészíteni a leírást azt sugallva, hogy a két kiadás egymással azonos. Igazán szörszálhasogatóként azt is meg lehetne jegyezni, hogy ha mind a nyomtatott, mind az online verzió egy-egy kimenete az eredeti elektronikus forrásnak, miért éppen a nyomtatott verzió leírása kerüljön előre? Az MLA példájából mindenesetre nem derül ki, hogy a benne feltüntetett URL-en elérhető dokumentum milyen viszonyban áll a nyom-

tattal: közös forrásra visszamenő különböző formátumú kiadások, vagy az elektronikus változat a nyomtatott forrásból készült digitalizálás útján?

Az ISO 690 bibliográfiai szabvány utolsó, 2010-es verziója nem foglalkozik az eleve digitális és a digitalizált különválasztásával, a nyomtatott forrás és digitalizált másának kérdésével. A szabvány szerint az elektronikus forrás különféle formátumai a hozzáférésre vonatkoznak (15.2.7 Other availability information). Az egyazon elektronikus forrás nyomtatott és elektronikus kimeneteit nem érinti (példáiban sem). Egy példája áruklodik csak arról, hogy a nyomtatott forrás valamely digitalizált (TXT) verzióját külön kiadásnak tekinti, kiadónak ott az online szolgáltató portált nevezi meg, a kiadási dátum pedig a feltöltési dátum lesz, ennél mélyebbre a feltárásban nem hatol.

KAFKA, Franz. *The Trial* [online]. Translated by David Wyllie. Project Gutenberg, 2005. Updated 2006-03-08 15:35:09 [viewed 5 June 2006]. Plain text format, 462 KB. Available from: [link]¹⁴

Valóban minden esetben új kiadásról van-e szó, amikor egy forrást digitalizálunk, vagy ez csak a szöveges formátumokra vonatkozik, a képfomátumokra nem? Adott kiadvány elektronikus és nyomtatott verziói külön kiadások-e vagy egyazon kiadás hozzáférési módjai? Ezek a kérdések egyúttal a gyűjteményi feldolgozás és digitalizálás mindennapos problémái is. Drótos László néhány éve közölt egy ismertetést a digitális-hasonmás elismerő pecsét fogalmát bevezető cikkről.¹⁵ James A. és James R. Jacobs 2013-ban javasolta a Digital-Surrogate Seal of Approval (DSSOA) alkalmazását, mely az adott digitalizált dokumentum hiteles másolatának elkészítése tekintetében támaszt kritériumokat. A szabályozási javaslatnak egyetlen alkalmazását ismerem, ez maguké a szerzőké, akik valójában e munkafolyamat közben ismerték fel a hitelesítő pecsét szükségességét.¹⁶ De végeznek-e hasonló hitelesítési eljárást (a megfelelő dokumentum kiválasztását és annak deklarációját) a gyűjtemények digitalizálásakor?

Rövid vitaindító közleménnyel elsősorban arra kívánom ráirányítani a figyelmet, hogy a filológiai gyakorlatnak az elektronikus források kezelésében is érvényesülnie kell. A szövegdigitalizálás és a webes publikáció elterjedése közben nem feledkezhetünk meg arról, hogy e speciális közegben is kritikusan viszonyuljunk a használt szövegekhez, tehát tudományos munkánk forrásait szövegkiadásoknak, ne pusztán szövegeknek tekintsük. Az elektronikus források azonosítási problémáiban ugyanakkor a dokumentumokat feldolgozó, illetve digitalizáló gyűjtemények is érintettek.

Az elektronikus forráshivatkozás elkészítéséhez javasolt szempontok:

- Tüntessük fel az elektronikus forrás szerzőjét, címét, kiadóját, megjelenési idejét és ha van, helyét.
- Ha az elektronikus kiadás papír alapú kiadás digitalizált verziója, a hivatkozásban írjuk le mindkettő bibliográfiai adatait, egymástól elkülönítve. (Ha a szerző, kiadó, stb. megegyezik, értelemszerűen csak az eltéréseket tüntessük fel.)
- A nyomtatott és a digitális vagy digitalizált verzió között eltérések lehetnek, így külön bibliográfiai tételként, kiadásként kezelendők és idézésüknél a megfelelő forrást kell megjelölni.
- Ha a hivatkozásban szereplő URL nem egyenesen a kiadás adott verziójára (pl. HTML-oldalra vagy PDF-hez) irányít, hanem olyan letöltő oldalra, ahol több for-

mátum is van, jelöljük meg a formátumot is, hogy világos legyen, melyik digitális verzióról (vagy kiadásról) van szó pontosan.

- A hivatkozás mindenképpen tartalmazza a kiadás pontos URL-jét, vagy ha elérhető, helyette valamely állandó azonosítóját (pl. permalink vagy DOI).
- A változó online tartalmakra való tekintettel célszerű az elérés dátumát is feltüntetni.
- Ha van, tüntessük fel a verziószámot és ügyeljünk arra, hogy a közzétételi dátumhoz tartozó verziószámot adjuk-e meg.

JEGYZETEK

1. A Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárának 2015-ös felmérése szerint a több mint 1500 kitöltő mindössze 9–12%-a szerint van gond az elektronikus források megbízhatóságával, hozzáférhetőségével. A könyvtárhasználók túlnyomórészt a szakirodalmi anyag (67%) és a tankönyvek (75%) elektronikus hozzáféréseinek örülne, s kisebbségben vannak azok, akik a szépirodalmi szövegek e-hozzáféréseinek is (19%). E-dokumentumok használata: felhasználói felmérés eredményei, SZTE Klebelsberg Könyvtár, 2016. <http://ww2.bibl.u-szeged.hu/index.php/felmeresek> 2017. 01. 22. Az MTA Könyvtár és Információs Központ 2016 elején készített olvasói felmérése szerint a kérdőívet kitöltők 48, 6%-a állítja, hogy a könyvtár elektronikus szolgáltatásait is igénybe veszi, s csak 40% mondja, hogy kifejezetten a nyomtatott forrásokat részesíti előnyben. Könyvtárhasználói Felmérés, MTAK, 2016. http://konyvtar.mta.hu/download/dokumentumok/2016_library_survey_infographic_hu.pdf 2017. 01. 22. Az amerikai egyetemek kutatói és hallgatói tevékenységét háromévente felmérő US Survey beszámolója alapján változó intenzitással ugyan, de folyamatosan növekszik az elektronikus források használata és presztízse. Christine Wolff, Alise B. Rod, and Roger C. Schonfeld, Ithaca S+R Survey US Faculty Survey, Ithaca, 2016. http://www.sr.ithaca.org/wp-content/uploads/2016/03/SR_Report_US_Faculty_Survey_2015040416.pdf 2017. 01. 22..
2. Elena Pierazzo, *Digital Scholarly Editing: Theories, Models and Methods*, 2014, 198. <http://hal.univ-grenoble-alpes.fr/hal-01182162> 2017. 01. 22.
3. Lásd még: Roberto Roselli Del Turco, *The Battle We Forgot to Fight: Should We Make a Case for Digital Editions?* In: *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, ed. by Matthew James Driscoll, Elena Pierazzo, Open Book Publishers, 2016. <http://www.openbookpublishers.com/product/483/digital-scholarly-editing> 2017. 01. 22.
4. A könyvtár szempontjaihoz lásd Marilyn Deegan, *Electronic Textual Editing: Collection and Preservation of an Electronic Edition*. In: *Electronic Textual Editing, Preview*, TEI Consortium, 2007. http://www.tei-c.org/About/Archive_new/ETE/Preview/mcgovern.xml 2017. 01. 22.
5. Az Irodalomtörténeti Közlemények címléirési és jegyzetelési alapelvei. <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> 2017. 01. 22. Első megjelenés: ItK, 1997/1-2, melléklet.; A bibliográfiai hivatkozások elkészítése, Fons, [s. a.] <http://www.c3.hu/~fons/hivatk.htm>; <http://www.fonsfolyoirat.hu/bibliografia.html> 2017. 01. 22.; Szerzőink figyelmébe, Magyar Nyelv, 2015. www.c3.hu/~magyarnyelv/bevezeto/Szerzoink%20figyelmebe%202015-05-27b.doc 2017. 01. 22.; A Magyar Nyelvőr szerzőinek figyelmébe, Magyar Nyelvőr, [s. a.] <http://www.c3.hu/~nyelvor/figyelme.htm> 2017. 01. 22. Első megjelenés: Nyr, (120)1996, 121–123; 'Közlési szabályzat, Történelmi Szemle, [s. a.] https://ti.btk.mta.hu/images/2015/k%C3%B6zl%C3%A9si_szab%C3%A1lyok_%C3%BAj.pdf 2017. 01. 22.; A Magyar Pedagógia publikációs stílusa, Magyar Pedagógia, [s. a.] <http://www.magyarpedagogia.hu/?pid=50#idegen> 2017. 01. 22.; A TMT csak internetforrás és elérési dátum megadását kéri: Szerzői útmutató, Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, [s. a.] <http://tmt.omikk.bme.hu/tmt/authorg> 2017. 01. 22.

6. Szerzőink figyelmébe, MNy, 15.
 7. Nem kifejezetten az elektronikus hivatkozásokkal, de az elektronikus forráskritikával, digitális filológiával foglalkozott a Filológia és digitális barbárság című konferencia is 2004. március 4-én. A kétezres évek elején a MEK civil oldala még jóval erősebb volt intézményes oldalánál, így sok, filológusok és könyvtárosok által egyaránt végzetesnek ítélt hibát követett el a szöveggondozás terén. Ez mára azonban sokat javult, s azt is látnunk kell, hogy a MEK jobbára megjelöli közlésének forrását és a módosításokról is számot ad a cédulákon, a kutatók jelentős részének azonban erről tudomása sincs. A konferencia előadásainak írott változata elérhető itt: Filológia és digitális barbárság, Budapest, ELTE BTK BIÖP, 2004. <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/> 2017. 01. 22.
 8. „A MEK szöveges változat[.] az ábrákat és a hiperlinkeket nem tartalmazza!” <http://mek.oszk.hu/00000/00060/cedula.html> A hálózati verzió továbbá várja a felhasználói észrevételeket javítások tekintetében, tehát ez a kiadás valamilyen időközönként változik is.
 9. Tóth Zsombor, Bethlen Miklós válogatott bibliográfia, Bp., reciti, 2016. http://reciti.hu/wp-content/uploads/bethlenbib_vn.pdf 2017. 01. 22.
 10. <http://mek.oszk.hu/06100/06152/cedula.html> 2017. 01. 22.
 11. Pontosabban külön készítették el az elektronikus kiadását: Kemény János művei, szerk. V. Windisch Éva, Bp., Neumann Kht., 2000. <http://mek.oszk.hu/06100/06166/> 2017. 01. 22.
 12. „Ahogy én látom, a jelenség oka az, hogy keveredik a szöveg és a kiadás fogalma.” Bár Vadai István ezt a megfigyelést a MEK akkori szöveggondozási módszereire tette, a hivatkozás esetében is ez, illetve a kiadás és vkeveredése a probléma. Vadai István, Szövegrögzítés = Filológia és digitális barbárság, i. m. <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/vi.htm> 2017. 01. 22.
 13. MLA Formatting and Style Guide: Electronic Sources (Web Publication), Purdue OWL, 2016. <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/08/> 2017. 01. 22.
 14. ISO 690:2010: Information and documentation: Guidelines for bibliographic references and citations to information resources, Annex C, ISO, Switzerland, 2010. 06. 15.
 15. Drótos László: Digitális-hasonmás elismerő pecsét: egy felhasználó-orientált szabvány. TMT, 2014/2. <http://tmt.omikk.bme.hu/tmt/article/view/343/325> 2017. 04. 11. James A. and James R. Jacobs, The Digital-Surrogate Seal of Approval: a Consumer-oriented Standard, D-Lib Magazine, 2013/3–4. <http://www.dlib.org/dlib/march13/jacobs/03jacobs.html> 2017. 04. 11.
 16. Free Government Information, <http://freegovinfo.info/> 2017. 04. 11.
-